

Nagy László:

A roma holocaust, mint identitás-meghatározó tényező a magyarországi szépirodalmi alkotásokban

A holocaust legadekvátabb megörökítői a szépirodalomban azok a zsidó származású írók voltak, akik üldözöttként személyesen élték át az emberiség történetének letragikusabb eseményét. A magyar irodalomban Radnóti Miklós költeményei, Rejtő Jenő Csontbrigádja és Kertész Imre Sorstalansága ábrázolja talán a legtökéletesebben a koncentrációs tábor „fekete lyukát” és ezen túl -a konkrét esetek parcialitásán felülemelkedve, a legszörnyűbb valóságot művészetileg transzformálva- az áldozat-lét, a XX. századi életérzés esszenciáját is. Azonban ha holocaustról beszélünk, kötelességünk méltó módon megemlékezni a holocaust roma áldozatairól is, akiket a Harmadik Birodalom ugyanúgy megsemmisítésre ítelt, mint zsidó származású sorstársaikat. (Bár kezdetben nem fajiságuk miatt, hanem -a náci propaganda terminológiájával élve- „antiszociális, társadalomra veszélyes magatartásuk miatt” üldözték Németországban a romákat, ez nem tartott sokáig, mert 1938 decemberében Himmler rendeletet adott ki „a cigány elemek elleni harcról”, melyben meghirdette „a faj természetéből adódó végső megoldást”. A legbrutálisabb kivégzést 1944.aug.2.-ről 3.-ra virradó éjszakán, az Auschwitz-Birkenau-i cigánytábor, a BIIe szektor felszámolása során követték el: összesen 2897 embert, főként öregeket, nőket és gyermekeket gyilkoltak meg ekkor a gázkamrákban.) Sajnálattal kell megállapítani, hogy a szélesebb közvélemény nemcsak a roma holocaustról, a Pharrajimosról (jelentése: felaprózódás, szétdarabolás, pusztulás) rendelkezik elenyésző ismeretekkel (és ebben hibásak a tankönyvek is), hanem annak irodalmi feldolgozásairól is. Ezért kutatásaim során arra kerestem a választ, létezik-e a magyarországi roma holocaustnak korabeli tanú által papírra vetett irodalmi feldolgozása és miképpen jelenik meg a téma roma és nem roma származású magyar írók később keletkezett szépirodalmi alkotásaiban. Németországban és a Harmadik Birodalom által közvetlenül anektált területeken számos roma származású író megörökítette holocaustélményeit: Németországban Philomena Franz Szeretet és gyűlölet közt c. regényében, a gyermekként sterilizált Josef Muscha Müller És már sírnom sem szabad c. önéletrajzában, Ausztriában az auschwitzi, ravensbrücki és bergensbelseni haláltáborokban raboskodó Ceija Stojka Rejtőzködve élünk - Ennyi az egész világ? c. elbeszélésében és testvére Karl Stojka Az egész világon otthon c. könyvében, Lengyelországban Bronisława Wajs-Papusa „Véres könnyek - mindaz, amit a németek alatt 1943-44-ben Wolhyniában elszenvedtünk” c. poémájában. Magyarországon ezzel szemben kizárólag a népköltészet és Lakatos Menyhért alkotásai képviselik az egykorú roma holocaustirodalmat. A legfőbb magyarázat az, hogy -bár voltak előzményei a Horthy-korszakban- a romaüldözés hazánkban a nyilas rezsimmel kezdődött, s így nem terjedt ki az ország teljes területére és végrehajtását az idő, az eszközök hiánya és a szervezetlenség egyaránt akadályozta. A romák szervezett, németországi táborokba történő internálása 1944.nov.2.-án indult meg Baranya, Vas, Zala vármegyék több járásában, majd áterjedt Veszprém, Somogy, Tolna, Komárom, Győr, Sopron, Pest vármegyékre is. Az áldozatokat először a komáromi Csillagerődbe, majd Auschwitzba, Dachaubá, Ravensbrückbe, Buchenwaldba, Mauthausenbe vagy más lágerekbe deportálták. Komáromból szállították a haláltáborokba a Budapest környékén tartott négy nagy novemberi razzia során elfogottakat is, akik között a kommunisták, baloldaliak és katonaszökevények mellett sok roma is volt. A

főváros környéki romákat (Csepel, Pesterzsébet, Kispest, Újpest, Rákospalota, Budafok, Budakalász) nov.2. és 6. között gyűjtötték össze a helyi csendőrségeken, majd az óbudai téglagyárból nov.7.-étől a budaörsi vasútállomáson keresztül marhavagonokban Dachauba és Ravensbrückbe szállították őket. Számos romát, köztük időseket, asszonyokat és gyermekeket végeztek ki csendőrök, nyilas pártszolgálatosok, SS-katonák tömegmészárlások során, tk. Dobozon, Váralján, Lengyelben, Szolgaegyházán, Lajoskomáromban, Lentiben, Várpalotán, Nyárasd és Vásárút határában (a mai Szlovákiában), Székesfehérvárott. 1945 februárjában a nyilas belügyminiszter, Vajna Gábor rendeletet adott ki az összes roma deportálására, amit Szálasi azzal egészített ki, hogy 1945.febr.7. és márc.13. között Szombathelyen gyűjtsék össze a Vas megyei romákat, köztük a muraközieteket is. Erre azonban nem került már sor, s így a romák döntő hányada életben maradt a II. világháború végére. A magyarországi roma holocaustnak mintegy 50 ezer halálos áldozata van.

A roma holocaust sokáig rejtve maradt a szélesebb nyilvánosság elől; sem a nürnbergi tárgyalások kapcsán, sem a holocaust áldozatainak kárpótlásakor nem történt meg a romák üldöztetésének nyilvános elismerése. Nyugaton az 1970-es években, Magyarországon csak az 1990-es években került a közvélemény elé a kérdés. A történelmi felejtés mellett a helyzet súlyosságát mutatja az is, hogy a roma társadalom most van a nemzeté válás, az etnogenezis kezdeti szakaszában és az időtlen identitás - az üldöztetés, s ebben a holocaust időhöz nem köthető története és az ugyancsak időn kívüli kulturális hagyományok történelemben, időbe helyezése most zajlik. A mai diszkriminációból és romaellenességből adódó társadalmi kirekesztettség a romák többségének tudatában összekapcsolódik a roma holocaust szenvedéstörténetével. Sok roma a holocaustot az évezredek katasztrófáinak egyik fejezetének értékeli és ezért nem foglal el centrális helyet identitásukban sem. (Magyarországra ez az állítás hatványozottan érvényes, mivel az idő rövidege miatt a vészorszak nem érintette a teljes roma lakosság egzisztenciáját.) Éppen ezért állhatott elő az a paradox helyzet, hogy a magyarországi roma irodalomnak nem központi témája a roma holocaust. A holocaust emlékezete legdominánsabban a népköltészetben jelenik meg, azokon a vidékeken, amelyeket érintettek a romaellenes intézkedések. A Baranya megyei bácskai romák deportálása és a komáromi Csillagerődben elszennvedett terror számos archaikus stílusban megfogalmazott népdal alapmotívuma lett. Így vetül rá a XX. század elidegenedett-elembertelenített poklára a történelem előtti mondai világ mitikus logikája, amely a holocaustot, mint mítoszt egy egészen újfajta, egyedi megközelítésbe helyezi. A bajok forrását ez az interpretáció egyetlen személyhez, Hitlerhez, mint mitikus ősgonoszhoz köti, a tulajdonképpeni üldöző, Szálasi és a nyilasok történelmi szerepe teljesen negligálódik.

Az első generációs roma írók csak periférikusan, egy-egy rövidebb vers vagy novella erejéig foglalkoznak a világtörténelem semmivel sem összehasonlítható egyedi tragédiájával, a holocausttal. Még a vészorszakot gyermekként átélő Lakatos Menyhért életművében sincs olyan meghatározó szerepe a holocaust élményének, mint Radnóti Miklóséban vagy Kertész Imréében. Lakatos több alkotásában is érdemlegesen foglalkozik a holocausttal, de mégis azt érezheti az olvasó, a holocaust egyediségének kérdését megkerüli. Első jelentős regényében, az 1975-ben napvilágot látott önéletrajzi ihletésű Füstös képekben az akkori magyar társadalom szélsőjobboldali beállítottsága, a romák kirekesztettsége elevenedik meg, amely a deportálásban kulminál. A Csandra szekere c. elbeszéléskötet első két novellája, a Csandra szekere és a Szegény Péter is megrázóan írja le a romák szenvedéstörténetét, előbbi a szerb és horvát romák tömeggyilkosságának is emléket állítva - egyedülként a magyar irodalomban. Lakatos lírájában a Holocaust és a Még mindig siratunk c. költeményekben döbbenetes erővel válik jelenvalóvá a múlt, de más verseiben nem jelenik meg a holocaust.

A ma élő roma származású magyar írók összesen hét alkotásban dolgozták fel holocaustot: Choli Daróczi József Elvitték a cigányokat és a Csend, 1944, Nagy Gusztáv lovári nyelvű Auschwitzcesko sikado (Auschwitzi kiállítás), Szolnoki Csanya Zsolt Auschwitz, 1944 és

Száva Vince: Holokauszt c. verseiben, Farkas Kálmán Feldmann és Orsós Jakab Átok c. novelláiban.

A nem roma származású magyar írók közül Faludy Györgyöt, Csomós Róbertet és Karsai Ervint ihlette szépirodalmi alkotásra a roma holocaust. Faludy György, 1946-ban, a Haladás hasábjain megjelent Végtisztesség a cigányoknak c. írásában fényévekkel előzte meg saját korát, sorai ma is szomorú aktualitással bírnak: „Mennyi vészett oda, máig sem ismeretes, ahogy magyar lapot sem találtam, mely a köztünk élő nép pusztulását említeni érdemesnek ítélte volna - jelezve, hogy évszázados dunavölgyi gyűlölködésünkből az emberi szolidaritás e minimumáig sem ébredtünk még fel. Így csak magam indulok el a sok *more* és *purde* után, hogy lengyel báránnyelvével füstölt testeik, sziléziai vörösrépát dagasztó csontjaik elmaradt végtisztességét megadjam.' A Faludy György által többször is méltatott Csomós Róbert, az izraeli magyar emigráns irodalom egyik meghatározó alakja Jaj, muro dád, jaj, muri dej c. novellájában egy haláltáborban sterilizált roma nő élettörténetét mutatja be, így emlékezve meg a holocaust roma áldozatairól. Az egyetlen roma holocaustról szóló regény Lakatos műve mellett a roma nyelvészettel és kultúrával foglalkozó Karsai Ervin Sostar? Miért? Doboz, 1944.okt.6. c. alkotása. A könyv a Békés megyei településen 1944.okt.5-ről 6-ra virradóan lezajlott tömegmészárlásnak állít emléket, melynek során 20 romát és két partizánt gyilkoltak le a csendőrök.

A roma holocaust sajnálatos módon eddig nem vált sem a magyar irodalom, sem a magyarországi roma irodalom meghatározó témájává. Vajon mikor kerül majd méltó helyére mind a többségi társadalom, mind a roma irodalmár-értelmiség emlékezetében és identitásában történelmünknek ez a tragikus fejezete?

(Elhangzott 2008.máj.13.-án a Magyar Történelmi Társulat „Roma identitás - Roma történelem Magyarországon' c. kerekasztal-beszélgetésén az MTA Jakobinus termében.)